

Galba Zsolt
Szofia bűne

Prológus¹

Szofia² mítosza megkerülhetetlen azok számára, akik az első századok gnóosztikus irányzatai iránt érdeklődnek. Jelen dolgozat az eredendő bűn gnóosztikus álláspontjának azon elemeit igyekszik felfejteni, amelyek kapcsolatba hozhatóak Szofia személyével és bukásának motívumával. Meggyőződésem, hogy Szofia bűne a gnóosztikus bűnfogalom kiindulópontja. E tézis alátámasztása, a vizsgált isteni eredetű entitás karakterjegyeinek kibontása és szerepének elemzése révén fog történni, azáltal, hogy megfestem Szofia – ha mégoly vázlatos – portréját, részletességre törekedve, ám a teljesség igénye nélkül.

Én vagyok az, aki a szajha és a szent. [...]
 balga vagyok és bölcs. [...]
 Mert én vagyok a görögök bölcsessége
 s a barbárok tudása (gnószisz). [...]
 Azok, akik nincsenek együtt (szünouszia) velem, tudatlanok felőlem,
 és azok, akik lényegemben (ouszia) vannak, ismernek engem
 Én vagyok az, aki lent van és ők hozzám
 emelkednek. [...]
 Én, én, büntelen vagyok;
 és a bűn gyökere tőlem ered.³

A fenti homályos szöveghely találón mutat rá a gnóosztikus mítosz egyik központi egyéniségének, Szofiának – a démiurgosz anyjának - különös és ellentmondásos karakterére.⁴ Szofia paradox,⁵ ám eredeti figurája roppant problematikus szerephez jut a gnóoszticizmus spekulatív rendszereiben, ugyanis ő tehető felelőssé az elhibázott teremtésért, ugyanakkor tevékeny részt vállal az ember megváltásában is, így gazdag természetében fellelhető a szótérikus dimenzió. Isteni származása ellenére, karaktere

1 Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani Ötvös Csabának a sok hasznos tanácsért és a fordítások ellenőrzéséért.

2 A Szofia nevet *A János apokrifon* fordításának megfelelően alkalmazom.

3 *Bront* 13. 18, 15. 29, 16. 3-5, 18.28-30, 19. 12-13, 15-16.

4 Az idézet illusztratív jellegű, hiszen nem hozható explicit összefüggésbe Szofiával, azonban az idézett aspektusok – amint azt látni fogjuk a továbbiakban – mégis fellelhetőek Szofia történetében. Az értekezés feminin entitásának paradox kijelentései, „szent bűnössége” megfelelően szemlélteti Szofia természetét. Vö.: Porta, 1997, 197. o. és Filoramo, 2000, 164. o.

5 Filoramo, 2000, 161. o.

már magán viseli a tökéletlenség jegyeit.⁶ Jellemhibáit tekintve különös, hogy nevének jelentése: bölcsesség.⁷

Azok a gnóosztikus eszmerendszerek, amelyek színpadán előfordul, egy negatív bölcsességfogalommal operálnak. Esetükben a világi bölcsesség leértékelődött⁸ és szerepét a szótérikus ismeret, a *gnóosisz* foglalta el. A bibliai bölcsesség náluk az isteni tökéletlenség kiteljesítőjeként jelenik meg. Mítoszaikban a Bibliából ismert bűnbeesés a gnóosztikus interpretáció útján pozitív előjelet nyer, általa tehet szert az ember a megváltó tudásra, a teremtett világ és a démiurgosz ellenében.

Az eredendő bűn gnóosztikus felfogásában az ember alapvetően ártatlan, csupán a felsőbb hatalmak játékszereként vetetett a gonoszsággal és bűnnel teli világba, amelyből menekülni kíván. Bűnfelfogásuk a kíváncsiság, a hiúság, valamint a szexuális vágy jellemzői köré csoportosul,⁹ amelyek az isteni princípium egy darabja, Szofia prekozimikus bukásának okai, melynek következménye végső soron: maga a világ.

Elemzésem során elsősorban a *János apokrifon* című spekulatív gnóosztikus iratot¹⁰ vizsgálom, ezenfelül *Az Arkhónok létezéséről* és *A világ eredetéről*¹¹ című iratokat. Mindhárom traktátus a szethiánus¹² gnóosztikus tradícióba illeszkedik.¹³ Azért esett rájuk a választásom, mert mindegyikben hangsúlyos szerephez jut Szofia vétke és a bibliai bűnbeesés történet gnóosztikus értelmezése egyaránt. A *János apokrifon* a gnóosztikus metafizika talán legegységesebb és legérthetőbb kifejtése.¹⁴ Örömrökre szolgálhat, hogy korrekt fordítása áll rendelkezésünkre.¹⁵ Sajnos ez a másik két műről

6 Az említett karakterjegyek lehetőséget nyújtanak az ontológiai, pszichológiai és metafizikai elemzésre egyaránt.

7 „...*Wisdom can be understood as both good and bad; she brings enlightenment, but she is also responsible for the creation of the material world whose luxury and delights are obstacles to enlightenment. If one conceives the world as an evil and seductive trap, then the wisdom that informs it is bad; but as the revealer of a higher existence, wisdom is good. Therefore it is logical to suppose two kinds of wisdom, a higher enlightening manifestation of wisdom such as is represented in the figure of Barbelo and who is in some sense the Mother of the Living, and a lower, fallen form of wisdom.*” Turner, 2006, 13. o.

8 A problémát számos gnóosztikus irat tárgyává teszi. Vö.: *Zostr, Mars, EpPt, Ev Ver, LibTh, Rhag*; Ld.: rövidítések jegyzéke.

9 Jonas, 1970, 63. o.

10 Jonas, 1971, 46. o.

11 A szentiratnak egyébiránt nincs címe, gyakran egyszerűen „a cím nélküli iratként” hivatkoznak rá, de előfordul *De Origine Mundí* cím alatt is. Mindazonáltal *A világ eredetéről* elnevezés véleményem szerint találó.

12 „*Sethian Gnosticism is presently the earliest form of Gnosticism for which we possess a great deal of textual evidence. (...) It had its roots in a form of heterodox Jewish speculation on the biblical figure of Sophia, the wisdom by which God created, nourished, and enlightened the world. The Sethian Gnostics distributed these biblical functions of Sophia among a hierarchy of feminine principles.*” Turner, 2006, 10. o.

13 A Nag Hammadiban 1945-ban feltárt kopt nyelvű gnóosztikus korpusz tekercsei között találtak rájuk a sivatagban.

14 Dillon, 1999, 72. o.

15 Egedi Barbara, Hasznos Andrea és Luft Ulrich munkája.

nem állítható, így esetükben számolnunk kell a magyar szöveg kétértelműségeivel, mivel a fordítás során súlyos szövegromlás történt.¹⁶ Az is indokolja a három mű egymás mellé helyezését, hogy *Az Arkhónok létezéséről* és *A világ eredetéről* című traktátusok szoros kapcsolatba hozhatóak a *János apokrifon*nal. A szövegek összefüggései mellett meggyőzően érvelt Nils A. Dahl,¹⁷ aki az általa vázolt hasonlóságok, és egyezések tíz pontja alapján hangsúlyozta a szövegek összetartozását. Felhasználok továbbá Lyoni Irenaeus *Adversus Haeresis*ének, és Hippolütosz *Refutatio*jának vonatkozó szövegrészeit is.

Vizsgálatomban végigkísérhetjük Szofia hányattott útját, mely a létrejötte tökéletes állapotától bűnbeesésén át, megtéréseig és a teljesség világába való visszaemeltetéséig ível. Először elhelyezem Szofiát a plérómatikus hierarchiában, megtekintjük ambivalens személyiségét, ezután elemezzük kéjvágyó vonásait, melyek a pléróma megrendülését követően a világ teremtéséhez vezettek. Ezt követően bemutatom mindezek következményét: elemi nyugtalanságát, amely a megtérés kozmikus eseményében és visszaemelkedésében tetőzik.

Szofia karakterének kifejtése után szemrevételezzük annak „örökségét,” mely fiában, a démiurgoszban él tovább. Megtekintjük létrejöttét, hiúságát és irigységét, melyek komoly befolyással vannak a gnóosztikus mitológia origójára, a gnóosztikus antropológiára. Ez a fényvilágból származó isteni Szofia cselekedetei következményének antitézise: a mélypont, mely az elvétett teremtésben kulminál.

Ezt követően megmutatom főhősnőnk arra irányuló erőfeszítéseit, hogy kijavítsa az általa okozott hibát, jóvátegye bűnét. E témakör szorosan összekapcsolódik a gnóosztikus bűnbeesés koncepcióval, az első emberpár ébredésével, amelynek megvalósításában a Bölcsesség tevékenysége komoly szerephez jut.

A vizsgálat során elemzésemben megpróbálom Szofia szerepét a figura – főként bibliai – eredetével megvilágítani. Végezetül összegezzük az analízis eredményét. Ám ehhez még hosszú utat kell bejárnunk.

I. A bukás

Szofia, a gnóosztikus bölcsesség perszonalizált alakja, a kozmoszhoz képest preegzisztens, isteni létező. Személyét a szakirodalom a zsidó hüposztatizáló tendencia és az elterjedt

16 Emiatt *Az Arkhónok létezéséről* és *A világ eredetéről* művekből való idézeteket saját fordításomban közlöm, amelyet a rendelkezésemre álló angol fordítások felhasználásával készítettem. Fordításomban a sortérés megtartása mellett, a szövegűsége törekedtem, a közérthetőség miatt pedig feltüntettem az eredeti görög fogalmakat.

17 Dahl, 1980, 693. o. A három iratot George Macrae és Gilles Quispel is összefüggésbe hozza. Mindhárom együtt említik a szövegeket. Vö.: Quispel, 1978, 7. o. és Macrae, 1970, 88. o.

istennő kultuszok együttes eredményének tekinti.¹⁸ Személyes karakterrel bír, aki a teremtés eszközeként a kozmológiában is fontos szerephez jut. A gnózis antropológiai aspektusára is hatással van, mivel természete az életadás aktusához is köthető. Ő az, aki közvetíti a felsőbb világ tudását az ember felé, következőképpen személye nem nélkülözi a revelatív dimenziót sem.

A gnósztikus irodalomban kétfajta előfordulásával találkozhatunk. Az egyikben a fényvilághoz tartozó transzcendens emanátum, akinek ereje az ősforrástól való távolságának függvénye. Szofia, vagy valamilyen hozzá köthető női princípium figurája már a kezdeteknél megjelenhet.¹⁹ Ő az istenség első teremtménye,²⁰ vagy társa.²¹ A *János apokrifon* első emanációja – a Barbéló – bizonyos szempontból Szofia korábbi formájának tűnik.²²

A másik esetben – mellyel jelen esetben dolgunk van – Szofia az utolsó isteni emanáció. Alakja, tökéletlensége folytán két létezőre hasadhat.²³ Ez esetben a felső világ peremvidékén, a pléróma küszöbén helyezkedik el, a legutolsó isteni entitásként, mintegy összekötő kapocsként a szellemi szféra felé.

A gnósztikus univerzum felső birodalma – a *pléróma* – aiónokból áll, melyek az ősatyából áradnak ki és alatta terülnek el a világ tetején. Az aiónok megszemélyesült fogalmak, melyek mitológiai elképzelésekhez kötődnek. Aritmológiai elvek szerint rendeződnek el, átmenetet képezve az atya és a világ között. Az eredendő *anthróposz* akarati aktusainak és kognitív folyamatainak összessége, amelyek akkor keletkeznek, amikor az atya első gondolata meghaladja végső megvalósulásának útjában álló akadályokat. Az aiónok rendjének kibomlása az istenség önkinyilatkoztatása, a telítettség felől a hiányosság állapota felé. A plérómában tehát valamiféle megismerési folyamat történik, az istenség szükségszerű önmegismerése, ez a gnósztikus lelkében lejártszódó individuális folyamat égi tükörcsképe.²⁴

18 Macrae, 1970, 87. o. Michael Williams kiemeli Isis istennőt, szerinte a Plutarkhosz-féle Isis figura a gnósztikus Szofia analógiája. Vö.: Williams, 1985, 120. o.

19 A *János apokrifon*ban ilyen az atya első emanációja, Ennoia (aki implicit módon, ám mégis kapcsolatos Szofiával), a valentínianizmusban pedig *khárisz* (báj), vagy más néven *szigé* (csend).

20 *Péld*, 8: 22 Az azonban egyedülállóan gnósztikus elem, hogy a démiurgosz teremtett jellegű. Ez a motívum a bibliai szövegekben természetesen példátlan.

21 *Péld*, 8: 30.

22 Porta, 1997, 195. o. A jelenség több gnósztikus traktátusban is párhuzamra talál. Mindazonáltal ez a rendkívül érdekes problematika előfordulásaiban egy korai szöveghez vezet minket, az *Eugnostosz*hoz. Itt az atyából egy androgün lény árad ki, amely női aspektusának neve: „*a Tökéletes Bölcsességű Szülőanya, Szofia*”, „*Elsőként Fogant Szofia*”, a „*Világegyetem Anyja*”, vagy „*Szeretet*.” Az említett összefüggésre Ötvös Csaba hívta fel a figyelmemet.

23 „*Likewise, gnostic sources often distinguish two maternal figures, the Mother on high, the providential instrument of the supreme deity, and a lower and somewhat errant mother – usually called Sophia – who mistakenly gives birth to this creator Archon, but later becomes active in the lower world to assist in restoring the deficiency she had thereby produced.*” Turner, 2006, 11. o.

24 Filoramo, 2000, 130. o. A valentínianizmusban az aiónok a gnósztikus sorsát mintázzák, drámai formában és mitikus megalapozottsággal.

A *János apokrifon*ban az emanációs sorozat folytán az atyából Barbélót és a felkentet (*khrisztosz*) követően négy fény-aión áramlik elő, melyekhez egy-egy *hatalom* tartozik; ezek Harmocel/Kegyelem (*kharisz*), Daveithe/Értelem (*szüneszisz*), Óroiaél/Észlelés (*aiszthészisz*) és Éléléth/Eszesség (*phronészisz*). Mindegyikük három további aiónon uralkodik a következők szerint:

Harmocel	Alak	Igazság	Kegyelem
Daveithe	Szeretet	Idea	Értelem
Óroiaél	Előretudás	Emlékezet	Észlelés
Éléléth	Tökéletesség	Békesség	<i>Szofia/Bölcsesség</i>

Amint a táblázatból látszik, az alárendelt aión-hármaságok záró tagjai (ld.: negyedik oszlop) az utolsó esetet kivéve megismétlik nevükben saját fény-aiónjuk *hatalmát*. Az utolsó fény legutolsó emanátuma esetén nem történik meg az ismétlés,²⁵ ezzel pedig felborul a pléróma stabilitása. A pléróma ereje és energiája ugyanis a kiindulóponttól való növekvő távolsággal párhuzamosan gyengül, e folyamat végül Szofiánál ér el egy olyan fokot, ahol kérdéssé válik a pléróma egysége. Szofia pozíciója – bűnét tekintve – konzisztens az általa betöltött szerephez viszonyítva. Ugyanakkor az Irenaeus által leírt történetben a szentlélekkel azonosított Szofia az első angyal emanációja.²⁶ E tradícióban Szofia nem az utolsó helyen áll.

Amint látni fogjuk, az égi eredetű entitás szent és szűzies természetéhez elválaszthatatlanul kötődik a bűnre való hajlandóság, melyet szexuális terminológiával írnak le.²⁷ Ezzel elérkeztünk Szofia vétkéhez. E ponton az isteni valóság dinamikus kiterjedése során önállósult hüposztáziszok kezdeti nyugalma hiányosság vegyül, ami *robbanás*ként rázza meg a plérómatikus világ nyugalma. A tipikusan gnósztikus jelenséget Armstrong találóan „*break in the middle*”-nek nevezte.²⁸ Ez a *törés* motívum nyomatókosítja Szofia romboló vonásait.

Nőtársunk Szofia, egy aión, gondolt magában egyet és a Lélek gondolata és az Első Elképzelés szerint akarata saját lényegét önmagából megjelenítenni, anélkül, hogy a Lélek erről értesült volna, vagy hozzájárult volna, vagy párja a hím Szűz Lélek megengedte

25 „*The reason for Sophia's location, (...) in a position in the system of aeons which makes her subsequent failure to appear understandable, namely, in the last place among the twelve aeons, as far away as possible from the Father. (...) Sophia causes a break in the expected pattern as the power Phronesis does not envelop the aeon Phronesis. This break emphasises the disruptive character of Sophia's appearance.*” Porta, 1997, 191-193. o.

26 „*Eḡ de tou protou Aggelou probléthēnai legouszi Pneuma hagon...*” Irenaeus, *AdvHaer*, I. 29, 2.

27 Filoramo, 2000, 165. o.

28 Armstrong, 1984, 45. o.

volna. Nem találta meg összhangját, amikor engedett a benne lévő vágnak, ragaszkodván ahhoz a Lélek jóváhagyása és saját ismerete nélkül. Gondolkodása nem nyugodott meg és műve tökéletlenül és csúnya formában jött elő, mert társa nélkül alkotta meg.²⁹

A létesülés rendjében hím és nőnemű aión-párok helyezkednek el,³⁰ Szofia hímnemű nászpárja beleegyezése nélkül fog a teremtéshez,³¹ s ezzel megsérti a pléróma androgün rendezettségét. Önakarató gondolata eredményezi a prekozmosz katasztrófát, amely – amint Dillon is helyesen rámutat – belső jellegű hiba,³² mely a világban fellelhető rossz eredetét a felső világ perifériáján helyezi el. Irenaeus tudósításában Szofia keresett valakit, akivel egyesülhetne, s mivel senkit sem talált, az alsóbb világba tekintett.³³ De mi az a tényező, amely zuhanásra készíti? Fogyatkozása *hübrisz*ének következménye, legyőzhetetlen *dünamisz* hajtja őt. Bukása végül karakterhibái következtében történt meg: az anti-bölcsesség alakhoz méltó instabilitása, önakarata, periférikus pozíciója és végül, de nem utolsó sorban *prouneikosz* (kéjvágyó) volta miatt.³⁴ A fenti idézetben ez a „*benne lévő vágy*”-ként szerepel. Ez az a defektus, ami végül megkülönbözteti Szofiát a fent említett *Phronészisz*tól.

Az említett *prouneikosz*-jelleg, Szofia legfontosabb karakterisztikuma. A terminus nem csak a kéjvágyó-ledér vonás leírására használatos, egyfajta visszatartatlanságot is jelöl.³⁵ Hans Jonas interpretációjában szintúgy kiemeli Szofia azon vonását, ahogyan – végső soron a világot eredményező szenvedélyétől fűtve – magát legyőzve, átlépi működésének határait, meghaladja önnön érvényességi körét.³⁶ Ezen túlmenően Jonas a jelenséget különös mentális állapotnak tartja.

Sergio La Porta a *Példabeszédek Könyvének* egyik szöveghelyét jelöli meg a terminus lehetséges eredetként.³⁷ A *Példabeszédek Könyve* a zsidó bölcsesség-irodalom egyik legfontosabb dokumentuma, bővebb elemzésétől ehelyütt el kell tekintenem, terjedelmi okokból és a téma nehézsége miatt. Mivel a probléma kifejtése önálló értekezést igényelne,

29 *AJ*, 36-37.

30 „*The multiplicity of God's thoughts is expressed as a Pleroma of male and female ideal aconic entities, the last of which, usually named Sophia, becomes the mother of the actual creator of the perceptible universe.*” Turner, 2006, 12. o.

31 Ez a szethiánus gnózis általános jellemzője.

32 „*...the flaw is intern to the system; it is not provoked by any outside power, nor even by a refractory substrate of any sort.*” Dillon, 1999, 71. o.

33 Irenaeus, *AdvHaer*, I. 29, 4.

34 Porta, 1997, 194. o.

35 „*In a few words, it means somebody who cannot be held back (untamable or indomitable) because he is eager to spread as a peddler (his Power), thus provoking discord.*” Porta, 1997, 194. o.

36 Jonas, 1971, 48. o.

37 „*Mert a parázna asszony (porné) miatt jut az ember egy darab kenyérre, és más férfi felesége drága életet vadász!*” *Péld*, 6: 26 Vö.: 2: 16-19, 5: 1-23, 6: 20-29.

erre most nem vállalkozhatom. Dahl, aki alapos tanulmányban elemezte a kifejezés lehetséges eredetét, az említettekhez még hozzáteszi *Ézsaiás könyvének* egy versét.³⁸

Az Arkhónok létezéséről című szövegben az önálló teremtés szintén megismétlődik, némileg eltérő formában.

Szophia [...] akart | teremteni valamit, egyedül, társa nélkül; és | alkotása (ergon) mennyei (égi) dologgá változott. | Egy függöny létezik a felsők | és az alsó aiónok között és | a függöny (katapetasma) alatt árnyék keletkezett: | és az árnyék anyaggá (hülé) alakult; | és az árnyék félredobott. | S az alkotott | anyagi művé lett, mint egy torzszülött.³⁹

Itt az önkaratú aktus a démiurgosz és az anyag létrejöttéhez vezet. Mindez a függöny elemének bevezetésével történik, mely kettős funkcióval rendelkezik. Egyrészt elválasztja, másrészt össze is kapcsolja a felső és az alsó világot. Ennek árnyékából lesz végül a matéria, amely bűnbakként lökődik ki a szellemi világból.

Hippolütosznál egy újabb motivációs tényezőre bukkanhatunk. Nála Szofiát az ósata megismerésének vágya vezérli.⁴⁰ Itt egy libidinózus mozgatóerő fedezhető fel az esemény hátterében, mégpedig az atyával való egyesülés vágya. A Szofia-féle cselekedet, amint látjuk, itt alapaiban sérti meg a szülői reláció szabályait, miszerint a férfiúi princípium mindenkor a formaadó, a női passzív-befogadó princípium pedig az anyagi komponens szolgáltatója,⁴¹ ezért vétkének gyümölcse szükségképpen tökéletlen. Amikor Szofia tudatlanságtól és szenvedélytől vezetve világra hozza groteszk gyermekét, már érzi, hogy hibát követett el. *A János apkrifon* így tudósít erről:

Elűzte maga mellől, nehogy egy halhatatlan meglássa, mert tudatlanságban szülte. Fényfelhőbe zárta, a felhő közepére egy trónust tett, hogy senki se lássa őt, a Szent Lélek kivételével, amelyet életnek, mindenki anyjának hívnak, és Jaldebaóthnak nevezte el őt.⁴²

Korábban már utaltunk rá, hogy Irenaeus explicit módon azonosította Szofiát a szent lélekkel. E helyen is egy hasonló paralellizmussal van dolgunk, amely kiemeli az alak paradox mivoltát. A szent lélek–anya konnotáció a későbbiekben még elő fog kerülni.

Szofia, önkaratú tettének következményével szembesülve rádöbben esendő voltára. E döbbenet jelenti bűnbánatának és megtérésének kezdőpontját.

38 „És most halld meg ezt, bujálkodó (truphera), a ki bátorságban ülsz, a ki ezt mondja szívében: Én vagyok és nincs senki több, nem ülök özvegységben, és a gyermektelenséget nem ismerem!” Iz, 47: 8; Dahl, 1980, 710. o.

39 HA, 94. 5-15.

40 Hippolütosz, Ref, VI. 30. 7.

41 Hippolütosz, Ref, VI. 30. 8.

42 AJ, 38.

Az anya nyugtalankodni kezdett. Felismerte hiányosságát fénye csökkenésében és abban, hogy párja nem értett vele egyet.⁴³

Itt drámai leírást találhatunk:

...az anya látta a gonoszsgot és az elpártolást, amely fiával történt. Megbánta és a tudatlanság sötétségében járva szégyenkezni kezdett és nem mert visszatérni, hanem járkált. Cél nélküli járkálása a nyugtalankodás.⁴⁴

Amint a fenti idézet mutatja, Szofia, mikor ráismer gyermeke természetére, és arra, hogy eddig a sötétségben tévelygett, szégyenében nem mer visszatérni a szellemi világba. Kétségbeesik és megbánja vétkét.⁴⁵ Elkieseredettségének jele a nyugtalan „járkálás”, amely Williams szemében a tudatlanság egyértelmű bizonyítéka.⁴⁶ E szöveghelyet kapcsolatba hozza a platóni *Timaios* egy fontos passzusával.⁴⁷ Macrae inkább a *Teremtés könyvének* 1. 2-versét hangsúlyozza, mint a mozgás lehetséges eredetét. Ehelyütt a szentlélek „lebegését” hozza viszonyba Szofia bukásával és bűnbánatával.

A bűnös, megtérését követően visszaemeltetik égi hazájába,⁴⁸ ahonnan vétetett.

Pisztisz Szophia *visszahúzódott (anakhorein)*, fel, – fényéhez⁴⁹

Ám ezzel még nincs vége történetének, hiszen csak most kezdődnek hányattatásai, amint megkísérli hibáját orvosolni. Mielőtt azonban szembesülnénk erőfeszítéseivel, vegyük szemügyre szörnyszülött gyermeke, a démiurgosz karakterét! Szofia vétke ugyanis a valóság alsóbb szintjein is megismétlődik.⁵⁰ Jóllehet azt végig szem előtt kell tartanunk, hogy Szofia alakja a gnósztikus traktátusokban mindvégig sokkal pozitívabb szereplő, mint fia.⁵¹

43 *AJ*, 45.

44 *AJ*, 45.

45 A valentinianizmusban e ponton merül fel a tudás, amely a beavatott lelki folyamatainak mintája. Véleményem szerint a szethiánus gnószisban is hasonló a döbbenet szerepe, habár implicit formában. Sajnos e probléma mélyebb elemzésére itt nem kerülhet sor.

46 Williams, 1980, 822. o.

47 *Timaios*, 42 a-b, Vö.: Williams, 1985, 115. o. Itt a démiurgosz által lélekkel ellátott test kettős mozgása révén egy sor szenvedély keletkezik.

48 A *János apokrifon*ban nem Szofia, hanem a szintén női princípium, Pronoia emelkedik vissza hazájába. Amint a későbbiekben kiderül majd, a szöveg nőnemű entitásai – Ennoia, Epinoia és Pronoia – nem explicite, de mégis valamiféle távoli kapcsolatban állnak egymással. Macrae, 1970, 90. o.

49 *OM*, 100. 28-29.

50 Filoramo, 2000, 179. o.

51 Dahl, 1981, 712. o.

II. Az „örökség”

Ebben a fejezetben az alárendelt és torzszülött világenderemtő kézművesről esik szó, aki anyján keresztül a plérómára vezetheti vissza származását, ő az első *arkhón* (fejedelem), aki anyja erejével is rendelkezik. Sok néven nevezik,⁵² alakját az Ószövetség teremtőjével azonosítják. Ennek megfelelően ószövetségi szózatokban szól: féltékeny és irigy isten. Anyja bűne megalapozta a démiurgosz, az arrogáns arkhón hiúságát és tudatlanságát.⁵³

A démiurgikus princípium, amelynek aktivitása a tökéletességből való alábukás, mindhárom szövegünkben megtalálható. Létrejött a legrendezettebb formában talán a *De Origine Mundī*-ben olvasható. Alakja mindhárom szövegünkben Szofiától ered, néhol a kozmikus fátyol közbeiktatásával. Az anya és fia között feszülő differenciát a legkönnyebben úgy ragadhatjuk meg – Hippolütossal szólva –, ha Szofiát a *pneumával*, gyermekét pedig a *pszichével* rokonítjuk.⁵⁴ A Szofia képviselte *pneuma* a felsőbb világ erejét hordozó isteni szubsztancia, ezzel szemben a lélek egy alsóbbrendű entitás, amely a szellemi *pneumából* lesüllyedt produktum.

A gőgös kézműves alakja a vizsgált szöveghagyományban hasonlóképp kerül feldolgozásra. Az esetek többségében egy theriomorf szörnyeteggel van dolgunk, amelyekre általában jellemzőek az oroslánra és kígyóra utaló elemek.

Nem hasonlított az anyjára, mivel más alakú volt. Elgondolkodva nézte, hogy másfajta lett, mert *kígyótestű és oroslán* arcú, (szemei) tüzesen fénylettek.⁵⁵

Külseje kialakulásában számos hagyomány közrejátszhatott. Mindenekelőtt az orfizmus Phanész alakját lehet kiemelni, de ugyanilyen fontos lehet a Mithrászkultusz negatív teremtő aspektusa, Arimanius, vagy az egyiptomi oroslánfejű Sekhmet istennő.⁵⁶ Alakja a tűz asszociációitól terhes, ez az ószövetség haragvó „tűzistenét” juttathatja eszünkbe. *Az Arkhónok létezéséről*-ben szintén felbukkan az oroslán motívum.

Képlékeny, árnyékból formált alakot (*tüposz*) öltött és | oroslánhoz hasonló, gőgös *fenevaddá* lett. | *Androgün* volt...⁵⁷

52 Néhol őszarkhónnak, másutt Yaldebaóthnak, Samaélnak, vagy Saklának nevezik.

53 Dahl, 1981, 707. o.

54 Hippolütosz, *Ref.* VI. 34. 1.

55 *AJ*, 37-38.

56 Quispel, 1978.

57 *HA*, 94. 16-18.

Itt a fátyol árnyékából előlépő alkotó fenevadnak, vadállatnak nevezetik. A bestiális jelleg vélhetően az irracionális kihangsúlyozása végett fontos. Androgün-volta és gőgje gnóosztikus mitológiai toposzok.

Létrejöttét követően, az anyjától származó hatalommal felövezve, a démiurgosz magára marad.

Ő az első arkhón. Sok erőt nyert anyjától. Eltávolodott tőle és elfordult a helytől, ahol létre jött.⁵⁸

Bukott anyjához hasonlóan ő is alkotni kíván. Anyja által elhagyatottan a teremtéshez kezd, elfordulva a tökéletesség világától. Az általa teremtett világ ennél fogva: nemtudás és szenvedély eredménye. Így a keletkezett *kozmosz* a tudás tagadásának manifesztációja,⁵⁹ jóllehet a teremtett kozmosz jobb magánál a teremtőnél. Irenaeus tudósításában a mindenséget teremtő gnóosztikus princípium, maga is az elpártolás gyümölcse.⁶⁰ Az alkotó megrészegül hatalmától. A *János apokrifon*ban ekkor hangzik el híres kijelentése, amellyel a mindenség egyeduralkodójává kiáltja ki magát.

Meglátta a teremtést, amely körülötte volt, és az angyalok seregét, akik belőle lettek. Így szólt hozzájuk: *Féltékeny Isten vagyok, rajtam kívül senki sincs*, aki már jelet adott volna a vele lévő angyaloknak, hogy létezik más isten.⁶¹

Az Arkhónok létezéséről párhuzamos szöveghelyén pedig ezt olvashatjuk:

Uruk (az arkhónoké) vak. | Ereje, tudatlansága és gőgössége miatt szólt, | fennhangon: „Én vagyok az, aki Isten és nincsen más (rajtam kívül)”. | Mikor ezt kimondta, vétkezett a mindenség ellen.⁶²

Azonban mindez pusztán öncsalás. A fenti szöveghely a démiurgikus nemtudást a vakság metaforával szemlélteti.⁶³ Hatalmának e szélsőséges kinyilvánításával az alkotó vét a teljesség világa, a *pléróma* ellen. Akárcsak anyja esetében, a felsőbb világ elleni bűn ezen az alacsonyabb ontológiai szinten is megismétlődik.

58 *AJ*, 38.

59 Jonas, 1999, 134. o.

60 Irenaeus, *AdvHaer.*, IV. 33. 3. Az elpártolás jellegzetes gnóosztikus terminus, amely a felső világtól való elfordulást hivatott érzékeltetni. Ez Szofia bűnére utal.

61 *AJ*, 44.

62 *HA*, 86. 27-32 Vö.: 94. 21-23.

63 Ez egy jellegzetes gnóosztikus metafora a tudatlanság leírására.

A fennhéjázó kijelentés eredetére nézve számos lehetséges magyarázat áll a rendelkezésünkre. A legelterjedtebb nézet szerint, amelynek tekintetében az interpretátorok között konszenzus van, a démiurgosz felkiáltása az *Iz*, 45: 6 gnóosztikus értelmezése. Ez tudatlanságának bizonyítéka. A kevély mondatra több helyen is rátalálhatunk.⁶⁴ Az értelmezés ezenkívül támaszkodhat még a gőgös uralkodó népszerű példájára is, valamint a bibliai sátán-alak bukásának motívumára.⁶⁵ Az interpretációk közül a legérdekesebb Nils A. Dahl koncepciója, aki Babilon lányának mondatát⁶⁶ tünteti fel az első arkhón szózatának eredeteként.

A teremtő jellemábrázolásának van még egy fontos eleme, amelyre e helyen csak utalhatunk: ez pedig irigysége. E tulajdonságát számos gnóosztikus traktátusban nyomtatékosítják. Amikor tudomást szerez arról, hogy van valamely hatalom, amely meghaladja őt, és az általa teremtett emberi ivadék is – az anyja által belécsempészett pneumatikus szikra miatt – nála tökéletesebb, irigysége ellenlépésekre sarkallja. Dűhe az ember ellen irányul, a test bőrtönébe zárja Ádámot, mert hatalmában áll, annak ellenére, hogy ő magasabb rendű létező, mint a démiurosz.

III. A hiba kiküszöbölése

Ebben a fejezetben Szofia azon erőfeszítéseit igyekszem bemutatni, amelyek bűne kijavítására irányulnak. A bibliai bűnbeesés történet gnóosztikus interpretációjáról is szó lesz az alábbiakban. A gnóosztikusok számára a *Ter*, 3 mítosza ugyanolyan kiemelt jelentőségű, mint az ortodox keresztényeknek, ám a bűnbeesés történetet fordított módon értelmezték. Természetesen ez durva leegyszerűsítés, tudniillik a gnóosztikus íratok, mind jellegükben, mind tartalmukban rendkívüli sokszínűséget mutatnak, így lehetetlen egységes gnóosztikus felfogásról beszélni.

A *János apokrifon*ban a fentiekben már láttuk Szofia bűnét és szembesültünk vétkéből adódó elemi nyugtalanságával. Ezt követően bűnbánóan hozzákezd „félrelépése” következményeinek kijavításához.

Miután az anya felismerte a sötétség fattyában, hogy nem tökéletes, mivel párja nem értett vele egyet, megbánta és nagyon sírt. Párja meghallgatta bűnbánatát, [...] A Lát-

64 Irenaeus, *AdvHaer*, I. 30. 6; *2Móz*, 20: 5; *Iz*, 46: 9.

65 Vö.: *Iz*, 14: 12-15; *Ez*, 28: 2, 6, 11.

66 *Iz*, 47: 8, 10 Vö.: Dahl, 1981, 710. o. Ebben az értelmezési körben a démiurgikus mondat a kéjszóvár anya kijelentésének reminiscenciája. A feltételezés azért különösen figyelemreméltó, mivel ez biztosítaná az anya-fiu közötti kontinuitást, ez pedig a démiurgosz-kutatás egyik kényes és mindmáig vitatott pontja. A kontinuitás-problémának ez azonban csak egy eleme. A bővebb kifejtésre ezúttal nem vállalkozhatom. A magam részéről az álláspontot védhetőnek tartom, mivel az önálló teremtés, a tudatlanság és szenvedély mindkét entitásnál szembeötlő.

hatatlan Szent Lélek megkönyörült rajtuk. Miután a Láthatatlan Lélek (pneuma) beleegyezett, lelket öntött rá a teljességből. Azért jött le párja hozzá, hogy *kijavítsa hibáit*.⁶⁷

Szofia paráznaságában önálló teremtésre vetemedett, de párja megbocsátja ballépését, és segítségére siet, hogy a hiba kiküszöbölthetessék. Feladatában, amint az alább olvasható, további mennyei segítők is akadnak. Ők segítenek ráébreszteni a bűnöst cselekedete súlyára.

A dicsőséges Atya, a könyörületes jótévő megkönyörült az anya erején, amelyet kihoztak az Első Arkhónból, [...] óriási könyörületével elküldte a jó szellemet segítőként, aki elsőként jött le, [...] aki munkálkodik az egész teremtésen, és azon fáradozott, hogy *teljes templomát visszaállítsa*.^{*} Továbbá felnyitotta szemét arra, hogyan jött le hiányossága, és felvilágosította a felfelé vezető útról. A fény elgondolása el volt rejtve benne, nehogy az arkhónok megtudják, de nővérünk, Szofia, aki hozzánk hasonló *a fény elgondolása révén ki tudja javítani hiányosságait*.⁶⁸

Anyja hatalma – az isteni pneumatikus szikra – némi mesterkedés után a démiurgosztól Ádámmal kerül. Az erre adott démiurgikus ellenlépés, az ember bebörtönzése.

A fentiekben Szofia nővérként olvasható, e megközelítés vélhetően bibliai eredetű lehet.⁶⁹ Irenaeus egy párhuzamos szöveghelyén a Bölcsesség szintén nővérként, mégpedig Krisztus nővéreként bukkan fel.⁷⁰

A fény elrejtett elgondolása voltaképpen ugyancsak egy isteni entitást takar, Epinoiát. A Szofiával kétségtelenül kapcsolatban álló teremtményt azonban nem azonosíthatjuk egyértelműen a gnósztikus Bölcsesség-alakkal. A felsőbb hatalmasságok küldötte, Epinoia eljövételének az az oka, hogy kijavítsa a vétkes bűnét, így nyilvánvalóan ugyanazon forrás inspirálja minkét női entitást.⁷¹

A mítosz színpada ekkor megváltozik, a cselekmény a Paradicsomban folytatódik. A teremtő ide zárja az első emberpárt. A paradicsomi kertben található az élet és a tudás fája.

Gyümölcssei keserűek és szépségük bűn. Bájuk csalás. Fájuk a romlottságuk, gyümölcsük ellenszer nélküli méreg, ígéretük számára halál. Fájuk, amit ültettek, *az élet fája* [...] gyökérzete keserű, ágai a halál árnyéka, levelei gyűlölet és csalás, balzsama a gonoszságé,

67 *AJ*, 46-47.

68 *AJ*, 52-54 *Egy másik kódex szövegvariánsában ez áll (NHC II): „... visszaállítva őt teljességébe.”

69 *Péld*, 7: 4.

70 Irenaeus, *AdvHaer*, I. 30. 11-12.

71 A rokonságról Porta és Macrae is említést tesz. Vö.: Porta, 1997, 199. o. és Macrae, 1970, 92. o.

gyümölcse halálvágy, magja a sötétségből iszik [...] A fa, melyet úgy hívnak 'A Jó és Rossz megismerése', a fény elgondolása, melyről azt parancsolták, hogy senki se ízlelje meg. Ennek nem szabad engedelmeskedni, mivel ellene adták ki ezt, hogy ne tekintsen felfelé, teljessége felé, ne tudja meg, hogy teljességéből ki lett zárva.⁷²

A *János apokrifon*ban az élet fáját az arkhónok ültették, ennek megfelelően, amit az ember várhat tőle, csak szenvedés, bűn és halál. Ellenben a tudás fája az álruhába rejtőzött elgondolás: a fény Epinoiája. A *De Origine Mundi* plasztikus leírásában mindkét paradicsomi fa pozitív létező, míg A *Példabeszédek könyvében* a Bölcsesség és az Élet fája azonosak.⁷³ Az értelmezések Szofiát egyértelműen az élet fájához kapcsolják.

A gnósztikus mítoszokban a paradicsomi kígyónak általában pozitív szerep jut, megváltó tanítóként tűnik fel. A *János apokrifon*ban azonban megtartja megszokott negatív szerepét, alakját megkülönböztetik az isteni tanítótól. A kígyó itt az eredendő gonosztságot képviseli, aki a vágy, a tisztátalanság és a rombolás terjesztéséről tanít, így inkább a démiurgossal hozható összefüggésbe. Irenaeus tudósításában⁷⁴ ellenben Szofia a tudás fájának kígyója, aki ráveszi az embert, hogy egyék a fa gyümölcseiből, így derülhet ki a démiurgosz hazugsága, amint a megváltó tudás felvillantja az ember számára az igazságot.

Az *Arkhónok létezéséről* című írásban is hasonló leírással találkozhatunk, a női szellemi princípium változik szótérikus tanítóvá, ugyancsak kígyó képében: ő az, aki figyelmezteti az emberpárt a démiurgosz irigységére és alsóbbrendű voltára. Elmondja nekik, mit kell tenniük, hogy felszabadulhassanak alkotójuk uralma alól, hogyan válhatnak jó és rossz tudóivá, olyanokká, mint az istenek.

De eljött a szellemi (*pneumatiké*), a kígyó, a tanító; és oktatta őket, mondván: [...] „Halállal | nem fogtok halni, mert irigységből (*phthonein*) mondta ezt nektek; inkább megnyílnak majd a ti szemeitek és olyaná lesztek, mint az istenek, ismerve | rosszat és jót.”⁷⁵

A *De Origine Mundi*ban is hasonló helyzettel találkozhatunk, ahol Éva Szofia leánya.

... Szofia | elküldte lányát, Zoét, akit Évának neveznek, mint tanítót, hogy emelje fel Ádámot, akinek nem volt lelke (*pszúkhé*), | azért, hogy akiket ő nemz majd, a fény edényeivé (*aggeia*) válhassanak [...] Bement | a tudás (*gnószisz*) fájába és ott maradt.⁷⁶

72 *AJ*, 56-58.

73 *Péld.*, 3: 18.

74 Irenaeus, *AdvHaer.*, I. 30. 7.

75 *HA*, 89. 31-33 és 90. 6-10.

76 *OM*, 115. 31-36 és 116. 28-29.

Ehelyütt Szofia-Zoé, Éva válik a tanító szereplővé. A leány a tudás fájába költözve segít a démiurgosz által tökéletlenre teremtett Ádámnak, hogy felemelkedhessen, és tudásra tegyen szert, amelyet pedig örökölhetnek majd leszármazottai.

A fentiekben szoros párhuzamokat láthattunk az isteni eredetű Szofia és Éva között. Macrae kimerítő tanulmányában úgy véli, hogy Szofia bukásának leginkább egyértelmű eredete minden bizonnyal a bibliai Éva-mítosz lehetett.⁷⁷ E mítoszt jelöli meg Szofia bukásának fő forrásaként. Porta interpretációja szerint ugyanakkor Éva teremtése mellékes a hiba orvosolásának szempontjából, ő azért jött létre, hogy Ádámnál tarthassa a szellemi szubsztanciát.⁷⁸

A bűn mindkét esetben a női nemhez kötődik. Mindkét szereplő lázadó karakter, akiktől elválaszthatatlan a szexuális dimenzió. Mindketten egyszerre kötődnek a szűzi és a parázna jelleghez. Bukásuk motivációja is megegyezik, amennyiben a titkos tudás utáni vágy hajtja őket. Ezen kívül mindkét személyhez kapcsolódik az élet princípiuma is, amint azt az alábbiakban látjuk majd. A hasonlóság a transzcendens és a teremtett világ közötti korrespondencia megértése által még inkább világossá válik.⁷⁹

Aki megízleli a tudás gyümölcseit, az ráébred kozmikus helyzetére, és kikerülhet a démiurgosz igájából. Az alkotó ezért tiltja el az embert a tudás fájától, irigysége mondatja vele: nem szabad tudnod! E parancs a féltékeny démiurgikus hatalom tilalma, annak áthágása pedig e hatalom fennhatósága alól való szabadulás. Miután az ember szakított és evett a tudás fájáról, a démiurgosz újabb ellenlépésre ragadhatja magát. Álmodat bocsát az emberre, a tudatlanság mámorát, amely képzelenné teszi az érzékelésre. Ebben az álomban akarja az alkotó megkaparintani a benne lévő fényszikrát, de kudarcot vall. A fény elgondolása ugyanis számára megfoghatatlan.

(Ádám) azonnal kijózanodott a sötétség mámorából. A fény elgondolása felemelte a szívét takaró fátylat.⁸⁰

Ádám minden élet anyjának nevezi megmentőjét, Évát, aki ugyancsak erősen kötődik az élet princípiumához.⁸¹ Az *Arkhónok létezéséről*ben is egy szellemi eredetű női entitás végzi az ember felélesztését.

77 Macrae, 1970, 99. o. A tézissel Porta messzemenően egyetért. Szerinte az Éva mítosz sokkal valószínűbb kötődése lehet a Szofia alaknak, mint a Barbéló. Vö.: Porta, 1997, 196. o.

78 Porta, 1997, 198. o.

79 „One would miss an essential insight into the Gnostic myths if he failed to realize that a close correspondence is intended there between the celestial world of the Pleroma and the material world of men.” Macrae, 1970, 99. o.

80 *AJ*, 59-60.

81 *Ter*, 3: 20.

S a szellemi (*pneumatiké*) asszony | odament hozzá, és mondta neki, mondván: | „Kelj fel, Ádám!” És amikor (Ádám) látta őt, | mondta: „Te vagy az, aki életet adott nekem. | Az élők anyjának neveznek majd.”⁸²

Itt, a szellemi eredetű női princípium felébreszti Ádámot, Ádám pedig anyjának nevezi őt. A felébresztési aktus egyben élet-adásként jelenik meg. A szellemi asszony ajándéka egy új élet, a megváltó tudást birtokló magasabb létforma.

Az ember magasabbrendűsége a továbbiakban radikális ellenlépésekre sarkalja az őszarkhónt. *A János apokrifon* szerint arkhónjai társaságában elcsábítja anyját, Szofiát, vérnősző nászukból pedig megszületik az ember életét rabláncba verő vak végzet (*heimarmené*).⁸³ Az incestus gyümölcse minden felejtés, tudatlanság, káromlás, félelem, és felejtés forrása. Az arkhónok általa vakítják meg az egész teremtést, nehogy felismerhessék az ősatyát, a felsőbb istenséget. A végzet a tudás végső akadály, amely alól csak a megváltó tudás felismerése szabadíthat fel.

Ez azonban kevésnek bizonyul a kiválasztottak ellen, így az alkotó özönvizet zúdít az elhibázott teremtésre. De ez már egy másik történet.

Epilógus

A fentiekben láthattuk, hogy a vizsgált gnóosztikus irodalom miként vélekedik Szofiáról. Pozícióját tekintve a felső világ periferiáján, az isteni világ legalsó lépcsőfokán foglal helyet. Szofia bűne így az ősforrástól a lehető legtávolabb történik. A világ története ilyen módon függetlenedik az első princípiumtól. E tényezőnek tudható be, hogy az elvett teremtés – a világ – az emberiség börtöneként jelenik meg, amelyből a szellemi világ szótérikus ismerete válhat meg.

A szellemi világ megrendülése Szofia erotikus aktusával veszi kezdetét. A fentiekben szoros párhuzamokat láthattunk az isteni eredetű Szofia és a bibliai Éva között. Úgy vélem, Éva története bizonyosan fontos lehetett a gnóosztikus Szofia-mítosz kialakulásában, de szerepének nem tulajdonítanék kizárólagosságot. A gnóosztikus gondolkodás itt a bűn eredetét az emberről az isteni szférába emeli.

A rossz megjelenése a gnóosztikus gondolkodásban nem az ember vétkének köszönhető, hanem szellemi komponensüknél alacsonyabb rendű erők mesterkedésének tulaj-

82 HA, 89. 11-15.

83 A fenti *heimarmené*, amely a *heirmosz* (lánc, kötél) főnévből képzett alak, a fizikai kauzalitást hivatott betölteni a végzet-tudás oppozícióban. Ebből világosan látszik, hogy a végzet a kozmoszhoz köthető. Ennek ellentétpárja a megváltó tudás, amely a szellemhez kapcsolódik.

donítható. A rossz, nem mint erkölcsi bűn, hanem mint az eredeti állapot elvesztése, az anyagi világba bukás jelenik meg.

Amint láttuk, az általam vizsgált gnóosztikus iratok pozitív előjellel illették a jól ismert bibliai bűnbeesés-mítoszt. A tudás fája, náluk nem a bűnt, hanem a szabadító tudást közvetíti az ember felé. Esetükben a kiválasztott kevesek – a tudók – csoportja áll szemben a tudatlanokkal. A démiurgossal való ellenkezés pedig lázadás a tudatlanság ellen. A gnóosztikus beavatottaknak így nem a tudás, hanem ellentéte, a tudatlanság a bűn. Mégpedig nem az első emberpárra, hanem tulajdonképpen az isteni világra visszamenőleg. Számukra a világ az, amely bűnös, mégpedig eredendően.

Rövidítések jegyzéke⁸⁴

AJ	NHC (<i>Nag Hammadi Codices</i>) II. 1, III. 1, IV. 1; BG (<i>Berolinensis gnosticus</i>) 8502, <i>János apokrifon</i>
Bront	NHC VI. 2, <i>A Mennydörgés</i>
EpPt	NHC VIII. 2, <i>Péter levele Fülöphöz</i>
Ev Ver	NHC I. 3 és XII. 2, <i>Az igazság evangéliuma</i>
HA	NHC II. 4, <i>Az Arkhónok létezéséről</i>
LibTh	NHC II. 7, <i>Tamás könyve</i>
Mars	NHC X., <i>Marsanes</i>
OM	NHC II. 5 és XIII. 2, <i>A világ eredetéről</i>
Rheg	NHC I. 4, <i>Rheginushoz a feltámadásról</i>
Zostr	NHC VIII. 1, <i>Zosztrianosz</i>

Felhasznált Irodalom:

Elsődleges források:

- János apokrifon*, fordította: Egedi Barbara, Hasznos Andrea, Luft Ulrich, in: Luft Ulrich (szerk.), Istenek, szentek, démonok Egyiptomban, Kairosz Kiadó, Budapest, 2003
- Apochryphon of John*: Nag Hammadi and Manichean Studies XXXIII, E. J. Brill, Leiden – New York – Köln, 1995
- Hippolütosz: *Refutations of all Heresies*, <http://www.gnosis.org/library/polem.htm> (2006-11-20)
- Irenaeus: *Against All Heresies*, <http://www.gnosis.org/library/polem.htm> (2006-11-20)
- Layton, Bentley: *The Gnostic Scriptures*, Doubleday, New York, 1987
- Platón *összes művei*, Európa Kiadó, Budapest, 1984
- The Nag Hammadi Library in English*, fordították: Members of the Coptic Gnostic Library Project of the Institute for Antiquity and Christianity, E. J. Brill, Leiden, 1977
- The Hypostasis of the Archons*, fordította: Ballard, Roger Aubrey, Walter de Gruyter & CO., Berlin, 1970
- Szent Biblia*, fordította: Károli Gáspár, Kiadja a Boldog Élet Alapítvány, Budapest, 2002
- Újfordítású Újszövetség*, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991

⁸⁴ A rövidítések jegyzéke nem tartalmazza a bibliai hivatkozásokat, mivel azok általánosan ismertek.

Másodlagos irodalom:

- Armstrong, A. H.: „Dualism, Platonic, Gnostic and Christian”, Free University Press Amsterdam, 1984, in.: *Hellenic and Christian Studies*, Variorum, 1990
- Chadwick, Henry: *A korai egyház*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Dahl, Nils A.: „The Arrogant Archon and the Lewd Sophia”, in. *The Rediscovery of Gnosticism II, Studies in the History of Religion XLI*, E. J. Brill, Leiden, 1980
- Dillon, John: „Monotheism in the Gnostic Tradition”, in Polymnia Athanassiadi and Michael Frede (szerk.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 1999
- Dodds, E. R.: *A görögség és az irracionális*, Palatinus Kiadó, Budapest, 2002
- Filoramo, Giovanni: *A gnoszticizmus története*, Kairosz, Győr, 2000
- Geréby György: „A tudás fénye”, *Café Babel*, 26., Budapest, 1997
- Jonas, Hans: *The Gnostic Religion*, Beacon Press, Boston, 1970
- Jonas, Hans: „The Soul in Gnosticism and Plotinus”, in. *Le néoplatonisme*, Paris, 1971
- Jonas, Hans: „Gnózis, egzisztencializmus és nihilizmus”, *Pro Philosophia*, 20, 2000
<http://www.c3.hu/~prophil/profi994/JONAS2.html> (2006-11-20)
- Jonas, Hans: „Gnózis, egzisztencializmus és nihilizmus”, *Pro Philosophia*, 21–22, 19-28. o., 2000
- Kákósy László: *Fény és Káosz, A kopt gnóosztikus kódexek*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984
- Macrae, George W.: „The Jewish background of the Gnostic Sophia myth”, *Essays on the Coptic Gnostic Library*, E. J. Brill, Leiden, 1970
- Pagels, Elaine H.: „The Demiurg and his Archons- A Gnostic view of the bishop and presbyters?”, *HTR*, 63, 3-4, 1976
- Pesthy Monika: *A csábítás teológiája*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2005
- Porta, Sergio La.: „Sophia-Méter: Reconstructing a Gnostic myth”, in. *The Nag Hammadi Library after fifty years, Nag Hammadi and Manichean Studies XLIV*, E. J. Brill, Leiden – New York – Köln, 1997
- Quinn, Philip L.: „Sin and original sin”, in. *A Companion to Philosophy of Religion*, Blackwell Publishing, Oxford, 1999
- Quispel, Gilles: „The Demiurg in the Apokryphon of John”, *Nag Hammadi Studies XIV*, E. J. Brill, Leiden, 1978
- Rugási Gyula: „A Démiurgosz képmása, A mitológia-filozófia sötét arca”, in. *Örök romok*, Latin betűk Könyvkiadó, Debrecen, 1997
- Rugási Gyula: „Irenaeus és a történet-teológia születése”, in: *Eszkhatológia és történet-teológia*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004
- Schneider, Theodor (szerk.): *A Dogmatika kézikönyve I-II.*, Vigilia Kiadó, Budapest, 2002
- Somos Róbert: *Az Alexandria-i Teológia*, Paulus Hungarus/Kairosz Kiadó, Budapest, 2001
- Stead, Christopher: *Filozófia a keresztény ókorban*, Osiris Kiadó, Budapest, 2002
- Szlezák, Thomas A.: *Hogyan olvassunk Platón?*, Atlantisz, Budapest, 2000
- Taubes, Jacob: *Nyugati eszkatológia*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004

- Turner, John D. :** The Gnostic Sethians of middle platonism: interpretations of the *Timaeus* and *Parmenides*, *Vigilia Christianae* 60, 9-64, 2006
- Taylor, A. E.:** *Platón*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999
- Vanyó, László:** *Theologia Graeca*, Budapesti Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia Jegyzetosztálya, Budapest, 1992
- Wallis, R.T.:** *Az újplatonizmus*, Osiris Kiadó, Budapest, 2002
- Williams, Michael Allen:** „Stability as a soteriological theme in Gnosticism”, in. *The Rediscovery of Gnosticism II, Studies in the History of Religion XLI*, E. J. Brill, Leiden, 1980
- Williams, Michael Allen:** *The Immovable Race, Nag Hammadi Studies XXIX*, E. J. Brill, Leiden, 1985
- Rudolph, Kurt:** *Sophia und Gnosis bemerkungen zum Problem „Gnosis und Frühjudentum”*, Nag Hammadi Studies XLII, E. J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1996
- Stroumsa, Gedaliahu A.G.:** *Another Seed: Studies in Gnostic Mythology, Nag Hammadi Library XXIV*, E. J. Brill, Leiden, 1984

Internetes segédlet: <http://www.gnosis.org/>